

УДК 37.015.311(091)(045) С-59
DOI: 10.15587/2519-4984.2017.105543

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ПОНЯТЬ «ЛЮДИНА–ІНДИВІД–ОСОБИСТІТЬ» У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

© М. О. Сокол

У статті досліджено детермінацію понять «людина–індивід–особистість» у радянський період. Подано основні визначення зазначеного понятійно-категоріального апарату. Проаналізовано основні тенденції розвитку триади понять у досліджуваній період. Окреслено науковий тезаурус системи педагогічних понять. Актуалізовано проблематику уточнення змісту основних понять «людина–індивід–особистість» у педагогічній науці. Звернено увагу на проблему формування світового наукового тезаурусу педагогіки

Ключові слова: система понять, науковий тезаурус, людина, індивід, особистість, понятійно-категорійний апарат

1. Вступ

Із середини ХХ ст. розпочинається новий період розвитку системи педагогічних понять, який спричинив активізацію досліджень у цій сфері і, як наслідок, збільшення кількості видань педагогічної словниково-енциклопедичної літератури. За невеликий з історичного погляду проміжок часу відбулися значні зміни у виокремленні основних педагогічних категорій, до їх сутності та в оцінці їх значення в навчально-виховній діяльності педагога й у практиці підготовки майбутнього вчителя. 70-ті роки ХХ ст. були одним із найскладніших періодів в історії України. Цей період характеризувався послабленням демократичних тенденцій у суспільстві, зміцненням сил бюрократизму та консерватизму, утвердженням командно-бюрократичної системи, що породжувала байдужість, соціальну пасивність народу. У педагогічній науці, як і в усьому радянському суспільстві, домінувала авторитарність. Провідне місце в ній займали ідеологічні теорії; класова позиція в їх розробленні та тлумаченні визнавалася єдино правильною. Як свідчить аналіз літератури 90-х років, погляди на сутність основних педагогічних явищ та процесів, на роль учителя й учня, вихователя й вихованця у навчально-виховній діяльності відрізнялися певною динамікою. Це пов'язано з кризовими явищами у соціально-економічній сфері життя радянського суспільства, які призвели до розпаду СРСР і проголошення України самостійною державою; змінами соціально-економічної формації, переходом від соціалістичних суспільних відносин до ринкових, інтеграцією в Європу та світове товариство; побудовою демократичного суспільства.

Сучасна історико-педагогічна наука досить часто звертається до педагогічних реалій ХХ ст. як єдиного системного утворення щодо визначення понятійно-категорійного апарату. Саме це століття дало нам велику кількість видатних постатей учених і педагогів, які по-різному тлумачили поняття «людина», «індивід», «особистість» і т. д., тому їх детермінація потребує нового прочитання й аналізу через свою значущість і насамперед через те, що педагогічні ідеї, народжені у вище зазначений період, заклали основу сучасної вітчизняної педагогічної думки.

2. Літературний огляд

Із поступовим утвердженням особистісно-орієнтованої освіти, результатного підходу в навчанні, кваліфікаційного виміру розвитку особистості, стрімкої технологізації освітньої діяльності актуалізується проблема уточнення основних педагогічних понять. Погоджуємося із твердженням О. В. Сухомлинської, що «тривале у часі застосування сукупності понять і визначень у педагогіці, їх широке розуміння у різних контекстах спонукає нас до історико-генетичного заглиблення в проблему, яке продемонструє нам усю складність і неоднозначність підходів до цієї проблеми та розкриє можливості й напрями її розв'язання» [1].

Аналіз наукових праць, які безпосередньо чи опосередковано торкалися окресленого питання свідчить, що існує брак комплексних досліджень із проблем формування та розвитку тезаурусу педагогіки. Відтак, вивченням проблеми детермінації понятійно-категорійного апарату у радянський період займалися Н. Болдирев, Н. Гончаров подавши значну кількість експлікацій понять у підручнику «Педагогіка» [2]. До того ж, значний внесок у розвиток понятійно-категорійного апарату спостерігаємо у С. Вишнякової «Професійна освіта. Ключові поняття, терміни, актуальна лексика» [3]. Крім того, визначальним для цього періоду стали «Педагогічний словник» В. Каїрова [4], «Лексикон термінів та понять» Г. Солтиса [5], «Світова педагогічна енциклопедія» Г. Куріана [6], де автори ґрунтовно детермінують систему педагогічних понять як у вітчизняній так і зарубіжній педагогіці.

До того ж, увага вчених традиційно фокусувалася на логічному і змістовному уточненні педагогічних понять, тоді як питання формування світового тезаурусу різних галузей науки, утворення і розвитку понять як концентрованого виразу історично досягнутого педагогічного знання, а також детермінація понять «людина–індивід–особистість» у радянський період у педагогіці не вирішувалася на концептуальному рівні. У дослідженні кваліфікуємо науковий тезаурус педагогічної науки як науковий та культурний феномен, що забезпечує порозуміння учених і практиків у світовому освітньому просторі та узгодженість методологічних засад дослідження її про-

блем; як систему понять, що призначені людині для їх засвоєння й актуалізації з метою успішної орієнтації у предметній площині наукових знань. У формалізованому мовному вигляді це відображається у системі термінів або терміносистемі дослідження проблеми становлення системи педагогічних понять [7].

3. Мета та задачі дослідження

Мета дослідження – проаналізувати детермінацію понять «людина–індивід–особистість» у радянський період.

Для досягнення мети були поставлені наступні задачі:

1. Подати визначення понять «людина–індивід–особистість» у радянський період.

2. Детермінувати науковий тезаурус педагогічної науки.

3. Експлікувати поняття «людина–індивід–особистість» ґрунтуючись на довідково-енциклопедичній вітчизняній літературі.

4. Пояснити відмінності у тлумаченні понять «людина–індивід–особистість» у вітчизняній та зарубіжній довідково-енциклопедичній літературі.

4. Експлікація понять «людина–індивід–особистість» у радянський період

Оскільки більша частина понять і термінів походить від латинських та грецьких еквівалентів, то доцільно розпочати порівняльний аналіз вище зазначеної «тріади» понять із латинського глосарія. У лат. мові *Individuum*, і n – особистість, індивід, тобто синонімічні та тотожні поняття. *Persona*, ae f – особистість, особа. *Personalitas*, atis m – особистість. *Homo*, inis m – людина розумна, розважлива, чесна, порядна, а також слабка, обмежена істота [8]. Отже, вже у першоджерелі маємо такий синонімічний ряд щодо поняття особистість: *individuum*, *persona*, *personalitas*.

На особливу увагу в контексті досліджуваної проблеми заслуговує твердження А. В. Вихруща: «Характеристика понятійного апарату в усіх гуманітарних науках повинна починатися з відомої тріади: людина – індивід – особистість». Далі вибудовуючи цю «тріаду» вчений пропонує визначення таких понять: «Людина – жива істота, здатна до розвитку та самопізнання. Індивід (з лат. неподільний) – людина, яка характеризується неповторними якостями. Особистість (особа, персона, в грецькому театрі – маска для актора) – індивід, здатний до творчої діяльності. Такий підхід дозволяє розглядати особистість як живу істоту, яка може розвиватися і самопізнаватися, що характеризується неповторними якостями і здатністю до творчої діяльності» [7].

Про поняття «людина» сьогодні пишуть дуже багато, але як і раніше, визначають його по-різному. Частина дослідників розуміє його як біологічну сутність, що здатна до розвитку, праці, мислення [9]. Інші вчені зосереджують увагу на окремих моментах, зокрема на тому, що людина є організмом, індивідом, особистістю, Я-образом [3], вона оточена суспільством і прагне до соціальної комунікації [6]. Подібним до визначення А. Брюкнера є розуміння «людини» як тієї чи іншої сутності у «Лексиконі термінів і понять»: «відмінна від тварин, машин чи товарів сут-

ність, яка здатна до розвитку, прогресу, почуттів, емоцій, праці та саморозвитку» [5]. Досить часто дефінування згаданого поняття «людина» залежить від різних підходів до його аналізу. Так, у наступних визначеннях реалізується філософсько-біологічний підхід, згідно з яким «людина – вищий ступінь живих організмів на Землі, суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури» [11] або ж «суб'єкт історичного процесу, розвитку матеріальної і духовної культури на Землі, біосоціальна сутність (представник виду *homo sapiens*), генетично пов'язане з іншими формами життя, яке, проте вирізняється серед них завдяки здатності виготовляти знаряддя праці, мові, мисленню і свідомості» [12]. Подібне розуміння «людини» простежуємо й у визначеннях І. Х. Дворецького та О. М. Малиніна: «розумна, розсудлива або чесна, порядна особа» [13]; «розумна, розсудлива або чесна, порядна особа, проте слабка обмежена істота» [9]. У «Великій радянській енциклопедії» поняття «людина» тлумачиться так: «найвищий ступінь живих організмів на Землі, суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури, предмет вивчення різних галузей знання: соціології, психології, фізіології, педагогіки, медицини та ін.» [14]. Інакше кажучи, у педагогічній науці оперують поняттям, яке зазвичай охоплює знання, думки, суспільну працю, розвиток, або ж особу, котра здатна до взаємодії та виховання.

Окрім того, поняття «індивід» вчені тлумачать так:

- 1) індивід (уум) :
 - а) особа, кожний організм який існує самотійно;
 - б) окрема людина, особа [15];
- 2) індивід:
 - а) одиничний, окремий об'єкт, який виокремлений із певного виду, роду чи класу об'єктів;
 - б) одиничний представник людського роду, окремо взята людина незалежно від її реальних антропологічних і соціальних можливостей [12].

Виділення концепту «одиничний» для позначення поняття «індивід» спостерігаємо у кількох проаналізованих українських та зарубіжних джерелах: «одиничний, окремий представник людського роду, окремо взята людина, об'єкт який виокремлений із певного виду, роду чи класу» [12]; «позначення одиничного, окрема жива сутність, особа, окрема людина» [11].

На думку Г. Солтиса, «індивід» виконує дві функції:

- 1) окрема сутність у суспільстві, яка відрізняється за статтю або соціальним класом;
- 2) підліток стає індивідом за умови, якщо він приєднується до суспільства, його віросповідання та устрою [5].

Безперечно, різні підходи до вивчення поняття «індивід» зумовлюють відмінності, наявні у його дефініціях. За такої ситуації усунування певних розбіжностей можливе лише за умови повного аналізу функціонування цього конституента у понятійно-категорійному апараті всіх суміжних дисциплін із метою встановлення тих основних характеристик «індивіда», на яких може базуватися комплексне й загальноприйняте визначення. Необхідно також за-

значити, що, незважаючи на згадані відмінності в інтерпретації вказаного феномену, зумовлені різноманітними підходами, напрямками до його визначення, всі дослідники вказують на його здатність виступати маркером понять «людина» та «особистість» як фундаментальних понять, важливих для людського буття і педагогіки зокрема.

Відавши пріоритети у тріаді понять «людина», а згодом «індивіду», зауважимо, що не менш важливим є й інший конституент «особистість», який у плані дослідження актуалізується насамперед як репрезент співвідносних понять у понятійно-категорійному апараті педагогічної науки. Диференційною ознакою останнього є виразна маркованість у суспільстві. Саме «особистість» відображає духовне, суспільне, соціальне, психологічне, сімейне світобачення, маніфестуючи педагогічні та соціально-філософські складові.

Аналогічним чином можна прокоментувати й інші теорії, але головне, що їх характеризує, – це здатність репрезентувати поняття «особистість» як невід'ємну складову наукового пізнання, яка акумулює різні сторони людського буття, що дає підстави стверджувати і особистість – це життєвський і науковий термін, який позначає:

1) людського індивіда як суб'єкта відносин і свідомої діяльності (особа в широкому значенні цього слова);

2) стійку систему соціально-значущих рис, що характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства або спільноти [2].

Хоча ці два поняття – особа як цілісність людини (лат. *Persona*) і особистість як її соціальний і психологічний образ (лат. *Personalitas*) – термінологічно ідентично подібні, іноді вони вживаються як синоніми. Відтак, Г. Солтис («Лексикон термінів і понять» 1954 р.) під «особистістю» розуміє унікальну динамічну єдність духовного та душевного начал [5]. Натомість І. А. Каїров наголошує на тому, що особистість як суспільна сутність «сформувалася у конкретній системі суспільних відносин» [4].

У «Філософському енциклопедичному словник» це поняття тлумачиться так:

1) стійка система соціально-значущих рис, які характеризують особистість як індивіда, як члена того чи іншого суспільства, спільноти;

2) індивідуального носія цих рис як вільного і відповідального суб'єкта усвідомленої вольової діяльності [11];

Згадані орієнтири особистості реалізуються насамперед завдяки таким визначенням: «це людський індивід в аспекті його соціальних якостей, що формуються у процесі історичних видів діяльності і суспільних відносин» [12], «це вся інтелектуальна й емоційна складова людини, яка включає її здібності, переконання, інтереси і стійке розуміння власного суспільного значення і зв'язків з оточенням» [16]. Крім того, М. В. Савин під «особистістю» розуміє «суспільну істоту, яка поєднує біологічні риси та особисті якості і має на меті досягти психічного розвитку» [10].

5. Результати дослідження

До початку ХХ ст. система педагогічних понять вже утворювала розгалужений лексичний апарат, проте цілеспрямована наукова робота з упорядкування та систематизації понять все ж таки чітко не проводилась. Понятійно-термінологічні проблеми педагогіки стають предметом наукових досліджень саме періоду її становлення або активного розвитку, тобто у процесі історико-педагогічного генезису чи політичних і соціально-економічних умов життя суспільства; завдяки зміні педагогічних поглядів або систем; під час загострення методологічних проблем, а також через понятійну насиченість апарату науки.

Підсумуємо, що сукупність ознак, які відображають специфіку розуміння і диференціювання «індивіда» від інших конституентів утворює понятійно-концептуальну сферу, співвідносну з поняттям «людина», тому всі інші складові, позначені суспільною, психологічною, соціальною специфікою, входять у сферу, співвідносну з педагогічного погляду зору наукового дослідження. Вчені звертають увагу на те, що поняття «індивід» використовується, як правило, для опису і відображення різноманітних іпостасей буття особистості. Поняття «індивід» в тій чи іншій мірі передбачає парне собі поняття «індивідуальність», яке виражає унікальну своєрідність людини, будь-якої істоти або явища, відображає форму подолання індивідом своєї «атомарності», трансформування суспільного буття в форму самореалізації людини і самоактуалізації особистості. Варто зазначити, що тотожними поняття «індивід» і «особистість» визнають багато вчених, зауважуючи про поступове витіснення у майбутньому із наукового обігу одного з них.

6. Висновки

1. Отже, зміст системи ціннісних орієнтирів особистості визначається об'єктивними закономірностями ціннісного освоєння дійсності, а також ознаками явищ, що стали об'єктами такого засвоєння, і опосередковується специфікою процесу її соціалізації. Відтак педагогіка радянського періоду (як наука і практика), що прагнула теоретично обґрунтувати та практично реалізувати підвищення якості освіти з метою розвитку системи педагогічних понять, об'єктивно поповнювала свій понятійно-термінологічний апарат актуальними і тісно взаємопов'язаними поняттями. Їх правильне розуміння та практичне застосування дало змогу підвищити ефективність в реалізації її родової місії в безперервному соціально-культурному розвитку людини впродовж життя шляхом навчання, забезпеченні якісних навчальних результатів і конкурентоспроможних понять.

2. Науковий тезаурус педагогічної науки, насамперед, надає можливість порозумітися ученим і практикам у світовому освітньому просторі, забезпечує узгодженість експлікації понятійно-категорійного апарату, що призначений людині для засвоєння й використання з метою успішної орієнтації у предметній площині наукових знань.

3. Підсумувавши відомості експлікації системи базових понять, можна стверджувати, що вчені ХХ ст. акцентують увагу на тому, що «людина» – це

насамперед вищий ступінь живих організмів зі здатністю до розвитку, праці та мислення. Узагальнена інформація дефініцій понять «індивід» та «особистість» у досліджуваній період свідчить про те, що педагоги виокремили ряд основних характеристик, які дають можливість стверджувати, що «індивід» – окремо взята людина, одиничний, окремий об'єкт, представник людського роду, жива сутність, натомість «особистість» – це індивід, суб'єкт свідомої діяльності.

4. Розбіжності у визначеннях поняття «людина» і відмінності у виявленні особливостей його детермінування лише підтверджують той факт, що поняття входить у понятійний апарат одразу декількох галузей наукового пізнання, що зумовлює і різноманітні підходи до його експлікації. Отже, найактивніше використовується згаданий конституент у педагогіці, філософії, оскільки саме людина виступає об'єктом дослідження – як невід'ємна складова усіх зазначених вище процесів.

Література

1. Сухомлинська, О. В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей [Текст] / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 13–18.
2. Болдырев, Н. И. Педагогика [Текст]: учеб. пос. для студ. пед. инст. / Н. И. Болдырев, Н. К. Гончаров и др. – М.: Просвещение, 1968. – 526 с.
3. Вишнякова, С. М. Профессиональное образование: Ключевые понятия, термины, актуальная лексика [Текст] / С. М. Вишнякова. – М.: НИЦ СПО, 1990. – 538 с.
4. Педагогический словарь: В 2 т.: Т. 1 [Текст] / под ред. И. А. Каиров. – М.: АПН РСФСР, 1960. – 774 с.
5. Lexicon of terms and concepts [Text] / G. Solties (Ed.). – Oxf.: Dunkin, 1954. – 324 p.
6. World education encyclopedia [Text] / G. Th. Kurian (Ed.). – N.Y.: Oxf., 1988. – 1320 p.
7. Вихруц, А. В. Інтеграція української освіти в європейський освітній простір [Текст] / А. В. Вихруц // Педагогіка та психологія. – 2009. – Вип. 469. – С. 22–32.
8. Петрова, Г. Латинсько-український словотвірний словник (20000 слів) [Текст] / Г. Петрова. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 880 с.
9. Малинин, А. М. Латинско-русский словарь [Текст] / А. М. Малинин. – М.: Иностран. словарей, 1952. – 163 с.
10. Савин, Н. В. Педагогика [Текст] / Н. В. Савин. – М.: Просвещение 1978. – 13 с.
11. Философский энциклопедический словарь. 2 изд. [Текст] / под ред. С. С. Аверинцева. – Москва: Советская энциклопедия, 1989. – 782 с.
12. Философский словарь [Текст] / под ред. И. Т. Фролова – М.: Полит. лит, 1986. – С. 162–540.
13. Дворецкий, И. Х. Латинско-русский словарь [Текст] / И. Х. Дворецкий. – М.: Русский язык, 1956. – С. 478.
14. Большая советская энциклопедия [Текст] / под. ред. Н. И. Болдырева. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 978 с.
15. Maccway, Dj. L. Thesaurus for Exceptional child education [Text] / Dj. Maccway. – London: Stars, 1970. – 249 p.
16. Lexicon of terms and concepts [Text] / G. Solties (Ed.). – Oxf.: Dunkin, 1954. – 324 p.

*Рекомендовано до публікації д-р пед. наук, професор Вихруц А. В.
Дата надходження рукопису 05.05.2017*

Сокол Мар'яна Олегівна, кандидат філологічних наук, кафедра загальної педагогіки та дошкільної освіти, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. І. Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, 82100
E-mail: maryanasokol@ukr.net